

Причини та форми девіантної поведінки платників податків

Досліджені існуючі види ухилення від сплати податків, передумови їх виникнення. З'ясовані основні причини девіантної поведінки платників податків, визначені методи виявлення і оцінки параметрів девіантної діяльності та заходи щодо профілактики податкових девіацій.

податки, податкова поведінка, платники податків, девіація

Однією з складних і водночас важливих проблем, які потребують вирішення на сучасному етапі розвитку економіки України є вдосконалення взаємовідносин між платниками податків і державою. Це викликано тим, що не рідко на етапі відносин, що складаються у процесі розподілу і перерозподілу доходу у платників податків виникає можливість ухилення від їх сплати. При цьому, ухилення від сплати податків може мати як цілком легальний так і нелегальний характер.

У західній фінансовій літературі для означення різнохарактерних видів ухилення від сплати податків використовуються окремі терміни. Ті з них, що мають цілком легальний характер та виникають через недосконалість законодавства чи у результаті лобіювання навмисне створених "податкових лазівок" (tax loopholes) для певних категорій платників, носять назву "tax avoidance" - уникнення, обхід податку. Виходячи з особливостей нормотворчості та юридичних казусів, створюваних економічно-комерційною практикою, ухилення такого виду не передбачає кримінальної відповідальності, не є податковим злочином і припиняється шляхом внесення відповідних змін у фіскальне і господарське право.

Крім того, уникнення від сплати податків може ґрунтуватись на основі податкового планування за допомогою використання законних пілґ та механізмів, на детальному і досконалому знанні норм податкового законодавства і вірному їх застосуванні з метою побудови економічної діяльності таким чином, щоб виключити або зменшити розмір податкових зобов'язань або податкових платежів, тобто з метою їх оптимізації.

Нелегальне ухилення злочинним способом, яке переслідується законом, іменується "tax evasion" - ухилення від податку у незаконній формі. Ухилення такого роду є продуктом антидержавної поведінки податкоплатників у силу їхніх намірів чи створених їм умов. Останнє кваліфікується як "податкова девіація" (від лат. deviatio - ухилення; de - від + via - дорога), або правопорушення, пов'язане з вчиненням певних заходів, що суперечать загальноприйнятим, законодавчо встановленим нормам податкової поведінки.

Вперше пояснення девіації, що враховувало соціальні і культурні фактори, на основі яких платників податків вважали девіантними, було запропоновано в "теорії аномії", розробленої Емілем Дюркгеймом на початку ХХ століття.

Термін "аномія" в перекладі з латинської означає "без норм" і позначає стан суспільства, чи особисте відношення до суспільства, у якому мають місце слабкий консенсус, недолік віри в суспільні цінності і мету, а також втрати ефективності нормативних і моральних рамок, що регулюють особисте і суспільне життя. За допомогою цієї категорії вчений намагався описати хворобливий стан суспільства, що у

визначеній мірі створює передумови для збільшення числа девіацій. Він виділив окремі принципи, що визначають цей стан, та встановив, що причиною правопорушень є деградація суспільних “моральних” цінностей, які впливають на психологічний стан індивідуальної і суспільної свідомості.

Проблема девіантної поведінки платників податків та небажання сплати податку стала предметом вивчення науковців, сформувавшись у окрему наукову галузь, що отримала назву “політекономія податкової антипатії” (economics of tax aversion), і у цьому напрямку особливої уваги заслуговують наукові праці М. Аллінгема, С. Колма, А. Сандмо, А. Шенфільда, Г. Шмольдерса та ін.

Так, наприкінці 50-х років німецьким економістом Г. Шмольдерсом були встановлені певні закономірності у сприйнятті, податковому мисленні та податковій етиці платників, що дозволило розглядати питання сплати податків в економічних, правових, етичних, суспільно-політичних, соціально-психологічних аспектах.

Дослідником було розроблено особистісні моделі поведінки платників, що перебувають у певних ситуаціях (інфляція, зміни цінової кон’юнктури, стан ринку праці, ступінь податкового тиску та інше). Формування цих моделей дало змогу вивчити можливості створення оптимальної структури системи оподаткування.

На відміну від західної фінансової думки, вітчизняна економічна наука, окрім окремих публікацій В.Л. Андрушенка [1], В.М. Суторміної [2], В.М. Федосова [3], на жаль не займається дослідженням питань податкового мислення та податкової девіації, акцентуючи увагу на технології та механізмі оподаткування.

Таким чином, метою даної статті є дослідження причин виникнення девіантної поведінки платників податків, визначення методів виявлення і оцінки параметрів девіантної діяльності а також формування заходів щодо їх профілактики.

Перш ніж розглядати причини виникнення девіантної податкової поведінки, на нашу думку слід визначити, що ж взагалі розуміють під терміном “податкова поведінка”.

Податкова поведінка платника податків - це складна система пристосування особи до різноманітних умов реалізації в економічному та соціальному середовищі, активна форма перетворення соціальних відносин відповідно до об’єктивних можливостей, які надаються, а також можливостей, які вона самостійно відкриває для себе відповідно до рівня своєї податкової культури.

Податкова культура визначається через категорії, що охоплюють майже всі явища процесів оподаткування, специфіку фіскальних правовідносин, виступаючи засобом людської діяльності в податковій сфері та складається з сукупності наступних елементів:

- податкових знань (інтелектуальний зріз);
- власних оцінок механізмів оподаткування та суспільних настанов, впевненості в необхідності та соціальній корисності законів та підзаконних актів (емоційно-психологічний зріз);
- реальної поведінки суб’єктів господарювання, уміння користуватися правовим інструментарієм: законами та іншими нормативно - правовими актами в практичній діяльності (поведінковий зріз).

Низький рівень податкової культури, проявляється через форми поведінки, які відхиляються або суперечать законодавчо встановленим нормам та правилам, прийнятим в суспільстві. Такі форми поведінки поділяються на: *девіантні, деліквентні і кримінальні*. При цьому девіантна поведінка виступає в ролі першопричини виникнення деліквентної та кримінальної поведінки.

Девіантну поведінку визначають як “таку, що веде до поглиблення дезадаптації середовища, стереотип поведінки, пов’язаний з порушенням відповідних соціальних

норм і правил”, що проявляються ситуаційно обумовленими реакціями поведінки платника податків.

Деліквентна поведінка визначається як повторювані, асоціальні за своєю спрямованістю вчинки, які не тягнуть за собою кримінальної відповідальності, і включають в себе до-злочинні форми поведінки, що проявляються в наступних видах: систематичне ухилення від своїх обов'язків, корисливо меркантильна поведінка з посяганням на чуже, в тому числі і державне майно та інше.

Кримінальна поведінка визначається як здійснення протиправних вчинків, що є основою для відкриття кримінальної справи, якій, як правило, передують девіантні та деліквентні норми поведінки.

Отже очевидно, що причиною будь-якого правопорушення в системі податкового законодавства є девіантна поведінка. Саме тому, дослідження питань ухилення від сплати податків повинні ґрунтуватись на встановленні умов, причин та факторів, що сприяють виникненню податкових девіацій.

Умовами виникнення конкретної податкової девіації є:

- 1) середовище, що формує дисгармонію чи деформацію потреб, ціннісних орієнтацій, що перетворюються у девіантні мотивації;
- 2) сама девіантна мотивація;
- 3) ситуації, в якій знаходиться особистість в процесі формування, життєдіяльності, і безпосередньо в процесі здійснення мотивацій;
- 4) психофізіологічні і психологічні особливості.

Крім того, виникненню девіантної поведінки сприяють ряд факторів, які умовно можна об'єднати в чотири групи (рис. 1):

- морально-етичні;
- політичні;
- соціально-економічні;
- організаційні.

Одним з важливих факторів, що впливає на морально - етичні аспекти сприйняття податкоплатниками діючих фіскальних технологій, є наявність такої категорії як "податковий тягар" - узагальнюючого показника, що характеризує роль податків в житті суспільства і визначається як відношення загальної суми податкових зборів до сукупного національного продукту.

Багато платників податків ухиляється від їх сплати, мотивуючи це значним рівнем податкового тягара, а також надмірним державним регулюванням на мікрорівні, яке робить операційні витрати на ведення легального бізнесу надто високими.

Розглядаючи податковий тягар як причину, необхідно зауважити, що платники вдаються до приховування своїх доходів від оподаткування в тому разі, якщо вартість їх приховування є нижчою за вигоди, які це приховування дає.

Крім того, відсутність моральної відповідальності за ухилення від оподаткування зумовлена корумпованістю окремих владних структур. Загальні потреби, для задоволення яких через податки формується бюджет держави, не сприймаються платниками як необхідна реальність, особливо якщо витрати держави не підзвітні громадськості. На рішення індивідів про сплату податків чи ухилення від них впливає ефективність використання державою податкових надходжень, яка оцінюється наявністю позитивних наслідків державної діяльності в економічній і соціальних сферах, відсутність марнотратства державних коштів; наділення громадян демократичним правом участі в ухваленні рішень.

Як видно з рис. 1, існують і політичні причини ухилення від податків. У тих випадках, коли в державі є стійка тенденція лобіювання інтересів певного кола осіб, при визначенні напрямків економічної політики, платник податків вважає своїм

обов'язком потурбуватись про свої власні інтереси самостійно. Якщо при проведенні державної політики інтереси окремих груп ставляться над інтересами інших (без економічних на те причин), то платники податків, які вважають себе обділеними, вишукують різноманітні варіанти зменшення податкових виплат.

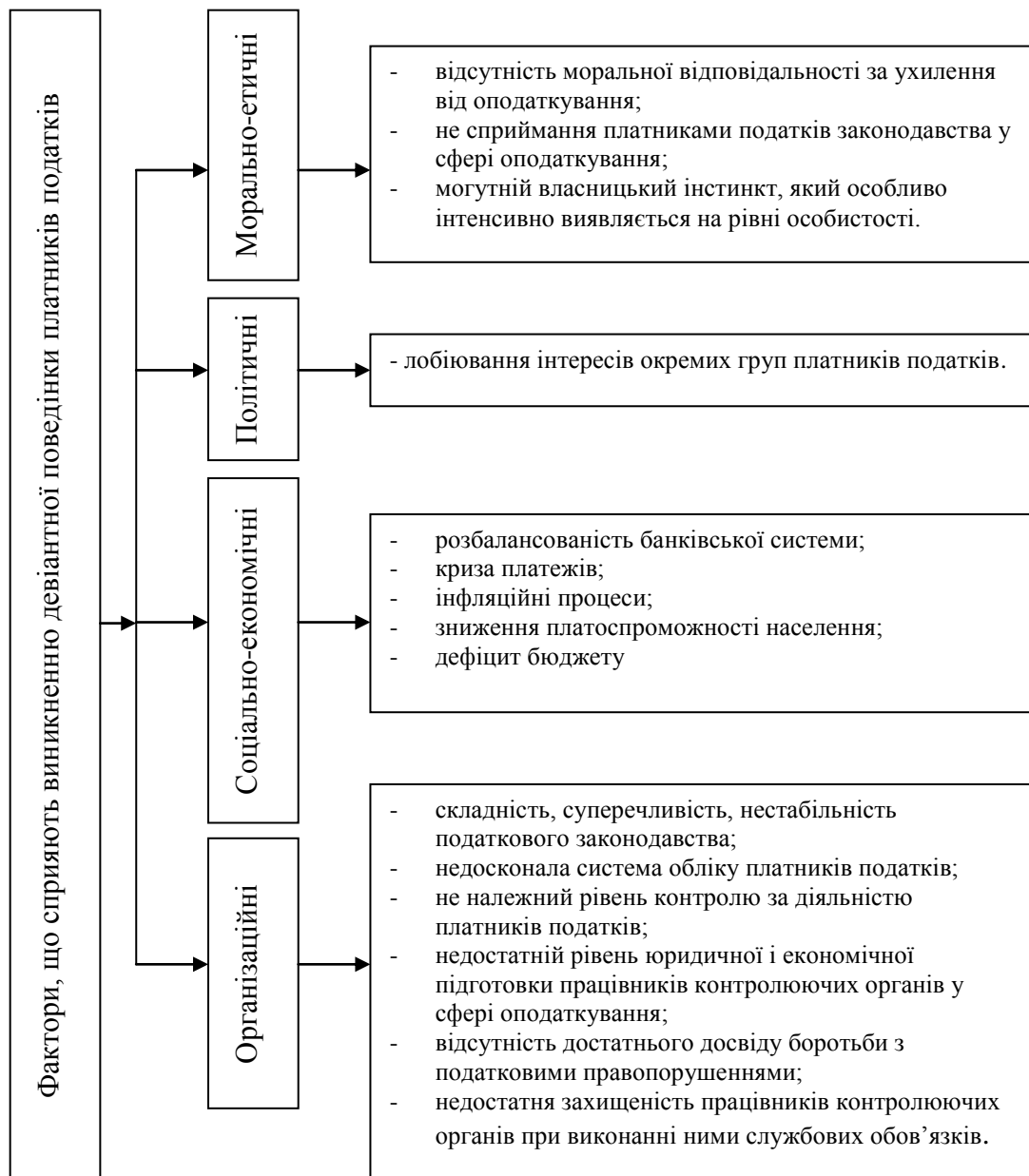

Рисунок 1 – Фактори, що сприяють виникненню девіантної поведінки

Серед соціально-економічних факторів ухилення від сплати податків необхідно визначити: розбалансованість банківської системи, кризи платежів, інфляційні процеси, зростання цін і зниження платоспроможності населення, дефіцит бюджету.

Одним з основних організаційних факторів ухилення від сплати податків є складність і суперечливість національного законодавства. Технічна складність оподаткування дозволяє платникам податків уникати платежів, не порушуючи закону. Це ускладнює і практику податкового контролю. Його результати безпосередньо залежать від зрозумілості методик оподаткування, технічного забезпечення податкових перевірок, бухгалтерського обліку і звітності, системи обліку платників податків.

Крім того, ухиленню від сплати податків сприяє також недостатній рівень юридичної і економічної підготовки працівників податкових органів, відсутність достатнього досвіду боротьби з порушеннями податкового законодавства, недостатня захищеність працівників податкових органів при виконанні ними службових обов'язків від фізичного і психологічного тиску зі сторони порушників податкового законодавства, відсутність достатнього досвіду по виявленню і збору доказів вчинених злочинів в системі податкового законодавства і чіткого механізму взаємодії між працівниками контролюючих органів.

Таким чином, можна відмітити, що сукупність вищевказаних недоліків у поєднанні з морально-психологічними особливостями підприємців можуть виступити у ролі конкретних обставин, які сприяють здійсненню злочинів у сфері оподаткування.

Головним напрямом боротьби з податковими злочинами є їх профілактика, яка розглядається як багаторівнева система державних і суспільних заходів, спрямованих на виявлення, усунення, послаблення або нейтралізацію причин і умов девіантної поведінки, що повинна відповідати принципам законності, демократизму і справедливості.

Законність діяльності по попередженню податкових девіацій передбачає наявність і розвиток правової бази, неукліне виконання вимог ефективності і системності.

Ефективність - це націленість профілактики на досягнення конкретних результатів, важливим показником дієвості якої є зниження темпів росту, стабілізація, зменшення рівня податкових девіацій і їх видів.

Системність включає в себе підхід до попередження правопорушень в сфері оподаткування як до окремої сфери соціального управління, та комплексність заходів, взаємодія суб'єктів профілактики, що досягається шляхом програмування профілактичної діяльності, а також правових і організаційних заходів по її координації.

Основними причинами, що перешкоджають демократичному розвитку взаємовідносин між платниками податків та фіскальними органами є те, що:

- розподілом засобів до життя займається група людей, яка протистоїть всьому суспільству, що і породжує неминучість конфлікту;

- політична влада захищає існуючий економічний порядок розподілу суспільного продукту, що в свою чергу об'єктивно обумовлює конфлікт між нею і народними масами;

- в суспільстві діє висхідний ланцюг взаємовідносин: гроші-влада-цінності-ригуал. Від першого до останнього елементу наявним є дотик інтересів протилежних соціальних груп, що і породжує конфлікти в структурі системи суспільних відносин;

- соціальний конфлікт є продуктом економічних відносин, що зумовлюється наявністю засобів примусу, зумовленими економічними, соціальними, правовими відносинами власності.

Бюджетна і податкова політика держави повинна будуватися на засадах перерозподілу податкових платежів між платниками з різними можливостями, що забезпечуватиме її справедливість. Сама думка про "подібність в оподаткуванні" хибна і неспроможна. Крім того, вибір напрямів реформування системи оподаткування повинен проводитися з урахуванням існування серед платників податків самих різних груп, об'єднаних між собою по здатності однаково нести податковий тягар. Справедлива податкова система не може не враховувати, що великі промислові підприємства і малі підприємства - це платники з різними можливостями і їх не можна зрівнювати. Крім того, необхідно виділяти податкові можливості новостворюваних підприємств і підприємств, що функціонують на протязі кількох років.

З юридичної точки зору, податкові органи і платники податків повинні мати рівні права і рівні можливості при захисті своїх інтересів. Крім того, зміцненням принципу справедливості виступатиме залучення платників податків до фінансової відповідальності в залежності від ступеня їх вини в здійсненні податкового правопорушення. В даний час особи, що злісно ухиляються від сплати податків і платники, що порушили податкове законодавство в результаті помилки або необережності, несправедливо несуть однакову відповідальність.

Тому, серед проблемних питань реформування податкової системи України чи не найголовнішим є питання досягнення розумної збалансованості у взаємовідносинах між державою і платниками податків. Необхідно налагодити партнерські відносини між державою і платником податків, при яких держава мала б достатньо коштів для виконання обов'язків перед громадянами, а суб'єкти підприємницької діяльності та громадяни свідомо ці кошти сплачували до бюджету, розуміючи, що вони витрачаються на їх же благо.

Таким чином, можна зробити висновок, що подолати передумови виникнення податкових девіацій можна за допомогою: забезпечення стабільного податкового законодавства, зниження податкових ставок; забезпечення такого співвідношення між величиною граничної ставки податку і граничної ставки штрафних санкцій за порушення податкового законодавства, за якого остання є більшою за першу; спрощення процедури адміністрування податків, підвищення ефективності роботи податкової служби по виявленню фактів ухилення від оподаткування; забезпечення невідворотності покарання в разі виявлення таких фактів; формування податкової етики.

Список літератури

1. Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті (теоретична концептуалізація і наукова проблематика держаних фінансів). – Львів: Каменяр, 2000. – 303 с.
2. Крисоватий А.І., Кізіма А.Я. Податковий менеджмент: Навчальний посібник. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 304 с.
3. Суторміна В.М., Федосов В.М., Андрущенко В.Л. Держава. Податки. Бізнес. – К.: Атіка, 1992. – 176 с.
4. Федосов В.М., Опарін В.М., П'ятаченко Г.О. Податкова система України: Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 1997. – 260 с.

Исследованы существующие виды уклонения от уплаты налогов, предпосылки их возникновения. Выяснены основные причины девиантного поведения налогоплательщиков, определены методы выявления и оценки параметров девиантной деятельности и мероприятия по профилактике налоговых девиаций.

The explored existent types of deviation from payment of taxes, pre-conditions of their origin. The principal reasons of deviantnoi conduct of taxpayers found out, and definite methods of exposure and estimations of parameters of deviantnoi activity and measures, on the prophylaxis of tax deviatstiy.